

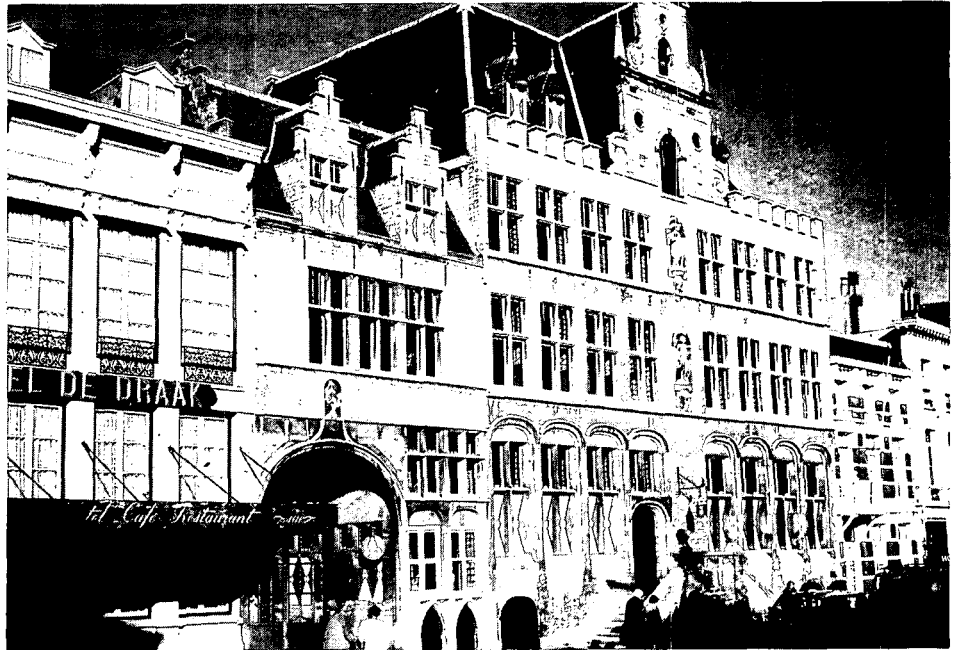
Mille periculis supersum

OF HOEVEEL GEVAREN BERGEN OP ZOOM NOG WACHTEN

Wat de reden ervan nu precies is, weet ik niet, maar er zijn van die steden, die een ondefinieerbare, maar zeer besliste uitstraling hebben, wanneer je er voor het eerst komt.

Bergen op Zoom is zo een stad. Is het dat zacht-witte maar doorgroefde uiterlijk van de muren, uit Belgische Gobertangesteent, waarmee de belangrijkste oude gebouwen opgetrokken zijn en dat wellicht herinneringen aan steden in Belgisch Brabant oproept? Of is het de nabijheid van de zee – de Oosterschelde mag daar immers gerust voor doorgaan –, die iedere kustplaats merkbaar kleurt? Misschien is het ook de vroegere voornaamheid van de oude handels- en vestingstad, die ondanks haar achterblijven bij de andere Brabantse steden, nog steeds van de gevels lijkt af te stralen.

Wat ook de reden voor die bijzondere sfeer mag zijn, het zuiverst proeft men haar in één van de traditierijke etablissementen aan de zonzijde van de Grote Markt. Daar heeft men dan het gezicht op de massieve, maar lichtende toren van de St. Geertruidskerk aan de ene zijde en op de blinde, beschaduwde gevel van de kerk van de Heilige Maagd Maria aan de andere zijde van het plein.

Raadhuis, door verbouwing in 1611 ontstaan uit de panden (vlnr.) 'Oliphant', gebouwd over het St. Annastraatje, het 'scepenenhuys' en 'Leeuwenborch'. In de topgevel de spreuk 'mille periculis supersum' daaronder in nissen de beelden 'Voorzichtigheid' en 'Rechtvaardigheid' (vernieuwd). Restauratie 1930-38. Geheel links het huis 'De Draak'.

Ongeveer halverwege, aan de noordzijde van de markt staat het raadhuis: een monumentaal gebouw, dat even indrukwekkend als bekoorlijk is. De strenge ordening van smalle, hoge vensters en kantelen wordt op gelukkige wijze verzacht door de romige tint van de Gobertangesteent, waarmee de gevel bekleed is. Eigenlijk is het huidige raadhuis het resultaat van een verbouwing in 1611, waarbij drie panden betrokken waren. Het rechter gedeelte was oorspronkelijk het huis 'Leeuwenborch', dat met het 'scepenenhuys' achter één doorgaande gevel verenigd werd. Het huisje links, de 'Oliphant', dat het St. Annastraatje met een laatgotische boog overhuift, werd inwendig met het nieuw ontstane geheel verbonden.

Voor de zeventiende-eeuwer moet dat 'nieuwe' raadhuis toch een wat ouderwets aanzien gehad hebben, ondanks moderne tendenzen. Kennelijk was men nog gebonden aan de

Toren van de St. Geertruidskerk, gebouwd in de tweede helft van de veertiende eeuw volgens typisch Zuid-Nederlandse twee-nissen-opzet en bekleed met Gobertangesteent. De houten koepelbekroning dateert van na het Franse bombardement (± 1752). Restauratie 1952.

maten en verhoudingen van de bestaande panden. Stilistisch vertoont het gebouw dan ook zowel de kenmerken van de ten tijde van de verbouwing heersende stijl-'mode', de renaissance, als van de periode, die daaraan vooraf ging, de gotiek. Lijken de gedeelten links en rechts van de ingang met hun hoge, smalle vensters en kantelen op zichzelf immers niet sprekend op het merkwaardige raadhuis van het naburige Tholen en van het daarmee verwante Vianen, beide uit het mid-

den van de vijftiende eeuw? Maar is, geheel in tegenstelling daarmee, de renaissance-bekroning van de middendam tussen beide geveldelen geen verwijzing naar de beeldnissen, frontons en obelisk van het beroemde Antwerpse raadhuis, dat ruim een eeuw later tot stand kwam (1561-1565)?

Een spreuk, in geleerd humanistenlatijn, op de lijst halverwege de topgevel past geheel in het beeld van de renaissance. 'MILLE PERICULIS SUPERSUM' staat er in blinkend gouden letters: 'Tegen duizend gevaren ben ik opgewassen'. Ongetwijfeld slaan deze woorden op de vastberadenheid, waarmee de magistraat der stad het hoofd wilde bieden aan alle soorten van rampspoed, waartegenover een stad zich in de woelige dagen van de Tachtigjarige Oorlog geplaatst zag.

DE MAAGD

Bergen op Zoom, dat vanwege zijn onneembaar geachte vestingwerken 'la pucelle', de maagd, genoemd werd, was namelijk tot ver in de achttiende eeuw één van de sterkste vestingen van Europa. Dat de stad deze eer met vele belegeringen en de daarmee verbonden ongemakken als beschietingen, branden en plunderingen heeft moeten betalen, zal duidelijk zijn.

Tot de ernstigste gevaren, waaraan de stad in de loop van haar geschiedenis heeft blootgestaan, behoren de grote stadsbrand van 1397, de inname door de Fransen na een zwaar bombardement in 1747 en de ontplofing van het kruitmagazijn 'Stoelemat' in 1831.

De spreuk van zoëven op het raadhuis is dus in ieder geval van toepassing. Want alhoewel de stadsbrand volgens de overlevering slechts twee huizen spaarde, 'Oliphant en Draecke', het bombardement een kwart van de stad verwoestte en de kruitdamp de omgeving van de Lievevrouwestraat teisterde, blijkt bij een rondgang door de stad van nu nog verrassend veel van de historische structuur intact. Dat ligt met name aan het feit, dat Bergen op Zoom in de Tweede Wereldoorlog gespaard bleef en grootscheepse bouwprojecten tot nu toe slechts aan de buitenkant van het oude stadscentrum plaatsvonden. En niet alleen het raadhuis verkeert na restauratie in de dertiger jaren in een volmaakte toestand, maar ook alle andere monumentale bouwwerken van vóór 1747, zoals de Geertruidskerk, de Lievevrouwepoort en niet op de laatste plaats het Markiezenhof, staan in het stadsbeeld te pronken als onder een glazen stolp. Vooral dat Markiezenhof, een in Nederland zeldzaam voorbeeld van een laat-middeleeuws stadspaleis, is een bezoek meer dan waard en dan vooral vanwege de overweldigende indruk, die de Christoffelzaal maakt.

Het is nu op zijn minst merkwaardig te noemen, dat al deze monumenten de stormen van de verwoestingen, zoals die in oude geschriften verhaald worden, overleefd hebben – zij het met wat kleerscheuren, zoals de Geertruidskerk –, terwijl er van de oude woonhuizen niets meer over zou zijn.

Dat is gemakkelijk de overtuiging, die uitgaande van de overlevering post gevat heeft in zowat de gehele literatuur over het oude Bergen op Zoom. Men ging er gemakshalve vanuit, dat het Bergense woonhuisbestand in de oude binnenstad van ná het Franse bombardement en dus laat achttiende-eeuws,

Markiezenhof, laatgotisch stadspaleis van de in 1533 tot markies verheven heren van Bergen. Onderverdieping uit Gobertangesteen, daarboven baksteen met speklagen. Trapgevels, waaronder één met pinakels. Gebouwd 1485-1532 door Anthonis en Rombout Keldermans uit Mechelen. De zware gesmede ijzeren tralies aan de voorgevel zijn uit het begin van de zestiende eeuw.

maar voornamelijk negentiende-eeuws zou zijn.

SYMBOLISCH

Het beeld, dat ik aan het begin van mijn relaas voor u opriep van de Grote Markt, met aan de ene zijde de zonbeschenen Geertruidskerk en aan de andere zijde de schaduwdonkere kerk van de Heilige Maagd Maria, is misschien wel symbolisch voor de waardering van bouwkunst in Bergen op Zoom.

Aan de ene kant bestaat er een grote aandacht voor de algemeen erkende gedenkstukken van geschiedenis en kunst. Dat is te zien aan grootscheepse restauratie-activiteiten, bijvoorbeeld aan de Geertruidskerk, een ruim opgezette, gotische stadskerk met twee transepten, aangevangen door Mr. Everaart Spoorwater uit Antwerpen en voortgezet door de beroemde architectenfamilie Keldermans uit Mechelen. Onttakeld als zij was door de verwoestingen van het rampzalige bombardement in 1747 en onlangs nog door de grote brand van 1972, wordt zij nu weer met veel liefde en inspanning hersteld.

Daartegenover, in tweeërlei opzicht, staat de vaak ten onrechte geminachte negentiende eeuw, gepresenteerd door een kerkgebouw in zogenaamde 'Waterstaats-stijl'. Deze kerk, gewijd aan de H. Maagd Maria, werd in de jaren 1827-1829 gebouwd. Nu, zo'n honderdvijftig jaar later, staat ze er, wegwijnend aan een stil en heel smal pleintje, dat afgesloten is door een hoog en krullerig hekwerk, verwaarloosd bij. Hoewel het kerkgebouw gelukkig nog voor zijn oorspronkelijk doel gebruikt wordt, wacht het een onzekere toekomst, want het is niet beschermd. Toch is een doeltreffende bescherming uiterst noodzakelijk, want dit sobere, maar zeer markante bouwwerk speelt een belangrijke rol in het stadsbeeld. Dat wordt niet alleen duidelijk aan de achterzijde, waar het hoge, blinde koor stijl boven de Potterstraat oprijst, maar vooral ook aan de marktzijde. Daar immers vormt de bouwmassa van het kerkschip een onmisbaar bestanddeel in

de tweepoligheid van de Markt.

Nu kan men het eigenlijk de gemiddelde bezoeker van Bergen op Zoom niet kwalijk nemen, dat hij niet veel interesse kan opbrengen voor die negentiende eeuw. Want het straatbeeld oogt er, op enkele uitzonderingen na, tamelijk rommelig en verwaarloosd. Vele straten tonen een haast onafzienbare aaneenschakeling van witte wat groezelige gevels uit de tweede helft van de negentiende eeuw. Het is de tijd van gipspleister en stucornamenten. 'Oninteressant' zal menigeen denken, maar een opknappbeurt zou hier en daar wonderen kunnen doen. Verder hebben recente werkzaamheden aangetoond dat achter die pleisterlagen een vrijwel volledige veel oudere historische binnenstad schuilt, met huizen, die in hun datering reiken van de late middeleeuwen tot aan het grote bombardement van 1747.

Wie de ogenschijnlijk op elkaar gelijkende negentiende-eeuwse gevels beter bekeken had, zou dadelijk onregelmatigheden ontdekt hebben: in de vensterverdeling, in het muurwerk, een bouwnaad of het niet corresponderen van kappen en gevels. Het zijn allemaal aanwijzingen, dat het niet gaat om in de vorige eeuw nieuw gebouwde panden, maar om vaak vele eeuwen oudere, die voorzien werden van een nieuwe of gemoderniseerde voorgevel. Door de talrijke restauraties, die de inmiddels elfjarige Stichting Stadherstel Bergen op Zoom uitgevoerd heeft, is komen vast te staan, dat het bombardement van 1747 en de ontploffing van 1831, ondanks de kennelijk overdreven verhalen, slechts oppervlakkige beschadigingen veroorzaakt hebben, die vervolgens door het vereenvoudigen van gevels met een kroonlijst en een veelal witte bepleistering aan het gezicht ontrukken werden. Zo ontstond het huidige stadsbeeld, dat overigens ook in zijn negentiende-eeuwse verschijningsvorm grote kwaliteiten bezit.

Karakteristiek voor Bergen op Zoom, verbouwde negentiende-eeuwse voorgevels voor inwendig veel oudere panden. Rijkbeuurtstraat.

De keuze tot 'terugrestaureren' bij het herstel van een historisch pand is dan ook zeker niet altijd vanzelfsprekend. Zowel de harmonie van de stedenbouwkundige context waarin het betreffende gebouw zich bevindt als de waarde van een oudere of de oorspronkelijke toestand daarvan zal meegewogen dienen te worden.

Wel moet het voor velen vervolgens verassend zijn geweest te zien hoe plotseling, na het afbikken van een 'saai' negentiende eeuwse gevel een oorspronkelijke baksteen-gevel van de zeventiende eeuw tevoorschijn kwam, compleet met ontlastingsbogen en natuurstenen onderdelen als banden en sluitstenen (Zuidzijde Haven, Onzelievevrouwestraat). Vaker nog trof men in een huis met een negentiende-eeuwse voorgevel een kap uit de zestiende of zeventiende eeuw aan, of moer- en kinderbalken, geprofileerde sleutelstukken en kraagstenen uit dezelfde tijd. Uitermate interessant is ook, dat men in de scheidingsmuur tussen twee huizen een ankerbalkgebint vond als enig overblijfsel van een geheel houten huis met wanden van vlechtwerk (Dubbelstraat). Een bouwwijze met stijlen en regels uit de zeventiende eeuw is overigens ook aan het licht gekomen bij de restauratie van de zijmuur van het huis 'Cranenborgh', aan de Grote Markt naast de westelijke toegang tot de Geertruidskerk. De gedetailleerde constructie, die vroeger door een laag pleister bedekt was geweest, geeft inzicht in oude bouwtradities van Bergen op Zoom en bewijst andermaal, dat de stad veel vroege historische woonhuizen behouden heeft.

NIEUW BELEID NOODZAKELIJK

Dit nieuwe inzicht dat Bergen op Zoom een uiterst boeiende en complexe bouwgeschiedenis heeft nu zou moeten leiden tot herziening van het gemeentelijk beleid voor de binnenstad. Het is namelijk de aloude mening, dat de stad nauwelijks waardevolle oude woonhuizen bezit, die het huidige beleid bepaalt. En dat beleid staat voor een reeks van missers, beslissingen, die genomen zijn op grond van verkeerde informatie, gebrek aan gevoel en aan deskundigheid. Hierin schuilt nu een nieuw groot gevaar, dat wellicht rampzalig wordt voor het voortbestaan van het nu nog betrekkelijk gаве oude stads-hart.

Allereerst moet er gezorgd worden voor een doeltreffende bescherming van de structuur en de bouwsubstantie van de binnenstad. Voor de rijksmonumenten zoals de Geertruidskerk, het Markiezenhof, de Lievevrouwepoort of het raadhuis is dat geen probleem: zij worden krachtens de monumentenwet beschermd. Maar het zijn juist de vele uiterlijk weinig opvallende panden veelal met een oude kern, die het historisch milieu vormen, waarin die grote monumenten pas tot hun recht komen en die de sfeer van de stad bepalen.

Het merkwaardige is nu, dat de gemeente in haar Beleidsplan Binnenstad weliswaar stelt, dat de karakteristieke verschijningsvorm zo veel mogelijk gehandhaafd moet worden en

de belevingswaarde van de stad verbeterd, maar tegelijkertijd een gemeentelijke monumentenlijst, waartoe de monumentenwet uitdrukkelijk de mogelijkheid biedt, beslist van de hand wijst. Een dergelijke verordening zou volgens haar de 'dynamiek' van de binnenstad schade berokkenen.

Men zou daarbij eens moeten bedenken, dat het juist het historisch aspect is, dat het stadscentrum een onvervangbare meerwaarde verschaft, een meerwaarde, die uiterst langzaam door verbouwingen, verbeteringen en verfraaiingen tot stand gekomen is en die nu, bij onvoldoende bescherming, door een kortstondige economische behoefte met de middelen van onze tijd weggevaagd kan worden.

BELEIDSPLAN

Wel heeft de gemeente volgens het beleidsplan de intentie het stratenbeloop en de rooilijnen te beschermen, nadat ze eerst de stad op haar smalste plaats, tussen de Grote Markt en de (gedempte) Haven, vlak voor de Lievevrouwepoort langs, doorgeknipt had terwille van een verkeersdoorbraak. Nu maakt een brede autoweg een omtrekkende beweging om de imposante middeleeuwse stadspoort, terwijl kneuterige rijtjes nieuwbouwwoningen haar flankeren.

Maar, zo zult u zich afvragen, op welke manier wil de gemeente die door haar zo genoemde 'karakteristieke verschijningsvorm' van de binnenstad dan beschermen? Welnu, daarop hebben de opstellers van het beleidsplan het volgende bedacht. Van de panden, die als 'beeldbepalend' worden aangemerkt, dominante zaken in het stadsbeeld dus, wil men de perceelsbreedte, de goothoogte en de kapvorm binnen bepaalde grenzen vastleggen. B. en W. hebben echter de bevoegdheid tot het verlenen van vrijstelling. Wat de 'beeldondersteunende' panden – minder dominant, maar wel goed passend in het geheel – betreft, wil men de goothoogte binnen marges vastleggen.

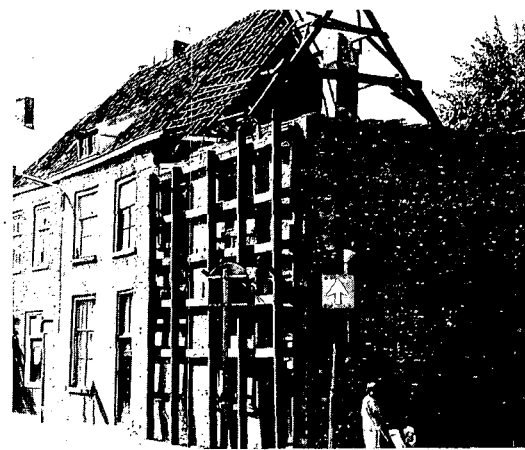
Een ieder, die ook maar enige bekendheid heeft met het beschermen van oude bouwkunst, weet, dat de 'bescherming' van beeldbepalende en -ondersteunende panden, zoals de gemeente die voorheeft, niet voldoende zal blijken te zijn. De voorgestelde regeling geeft er blijk van slechts vanuit een theorie ontworpen te zijn. Want het gaat er niet alleen om, dat de bestaande structuur bewaard blijft, maar belangrijker nog is, dat de historische bouwsubstantie, de oude materialen, de ambachtelijke hand van de timmerman, de metselaar en de steenhouwer aan de volgende generaties doorgegeven worden. De 'bescherming' van het beleidsplan voorziet daarin niet, maar baant de weg vrij voor sloop, waarbij het nieuwe ook nog eens elke kans op scheppende en kunstzinnige vormgeving ontnomen wordt door genoemde knellende voorschriften.

Erger is het, wanneer, terwille van diezelfde 'karakteristieke verschijningsvorm' de schijn van historie opgehouden wordt, waar het eigenlijk om nieuwbouw gaat. Wat er dan gebeurt, is goed af te lezen aan de Koevoet-

straat (nomen est omen!). Daar werd een hele straatwand afgebroken om er winkels te bouwen. Voorwaarde voor afbraak was echter de 'herbouw' van de voorgevels. Wie graag onder de indruk wil komen van de bloedeloze en 'oneerlijke' architectuur, die hier tot stand kwam, moet zelf gaan kijken. Hij zal dan, op het spoor gezet door de eenvormige TL-verlichting achter alle ramen, snel ontdekken, dat de verschillende gevels van de straatwand alle slechts één grote ruimte omsluiten, die onderdak biedt aan een goedkope supermarkt. Architectuur wordt dan ontmaskerd als theaterdecor.

Het extra geld, dat beslist nodig is geweest om de meerkosten van de herbouw te dekken was beter besteed geweest aan een goede moderne architectuur of bijvoorbeeld aan de restauratie van de Waag op het Zuivelplein. Daar is onlangs, nota bene onder toezicht van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, bij de herbepleistering van het gebouw door het toepassen van een onomkeerbare restauratiemethode de kans op een terugbrengen in de oorspronkelijke staat verken. De onder de oude (zachte) pleister te voorschijn gekomen hoekkettingen in natuursteen zijn voorgoed verdwenen onder een nieuwe (maar harde) pleisterspecie, die

Blauwehandstraat (1980), huis met een middeleeuwse kern (na 1502) en een nog oudere achtergevel uit kloostermoppen (± 1400). Dit wellicht oudste woonhuis van de stad met zestiende-eeuwse eiken kap en moer- en kinderbalklagen, fraaie sleutelstukken en kraagstenen, moest voor de Raad van State gered worden van sloop.

Blauwehandstraat na de restauratie in 1982.

'Architectuur als theaterdecor', Koevoetstraat

niet meer te verwijderen is zonder de steen te beschadigen.

SLOOPVERGUNNING

Een derde soort aantasting van het historische huizenbestand wordt zichtbaar bij een moderne verbouwing. Vergelijkt men de foto's van een laat negentiende-eeuws winkelpand in de Zuivelstraat, een werk van de in West-Brabant niet onbekende architect C. P. van Genk, dan wordt duidelijk, dat 'nieuw' niet altijd 'beter' hoeft te betekenen. De gaafheid van de architectuur is, ondanks protesten van de Bond Heemschut tegen het verlenen van een sloopvergunning, verstoord. De reden van de gemeente om toch een vergunning af te geven was, dat het pand niet op de monumentenlijst stond en derhalve niet voor bescherming in aanmerking kwam...

Deze voorbeelden – het is maar een greep – mogen de behoefte van Bergen op Zoom aan een gemeentelijke monumentenlijst illustreren. Om het de gemeentelijke bestuurders gemakkelijk te maken heeft de jonge Vereniging Binnenstad reeds, geheel volgens de regels, een gemeentelijke monumentenverordening opgesteld, compleet met een lijst van 19 woonhuispanden, die bescherming zouden verdienen. Als bijzonderheid bevindt zich daaronder ook een opmerkelijk voorbeeld van negentiende-eeuwse stadsuitleg, een blok witgepleisterde woonhuizen met een paleisachtige opzet. Ervoor zijn de hardstenen stoepen en gietijzeren palen met kettingen nog aanwezig. Het geheel dateert uit 1879 en ligt aan de Stationsstraat.

Wat er nu nog ontbreekt, is een enthousiaste instelling van de gemeente ten opzichte van een daadwerkelijke bescherming van de oude stad, dus ook van karakteristieke gebouwen die niet door het Rijk beschermd zijn of als beeldbepalend gekenmerkt.

De Stichting Stadsherstel, die een belangrijke rol kan gaan spelen, heeft als vignet de gestileerde plattegrond van de vesting Bergen op Zoom, een vignet, dat associaties oproept met een sleutel. Laat die sleutel zijn de sleutel tot een nieuw beleid, waarmee het stadsbestuur ook andermaal in staat zal zijn het hoofd te bieden aan het nieuwe gevaar dat loert op het oude Bergen op Zoom.

Willem Jan Pantus

Zuivelstraat, winkelpui uit de bouwtijd van het huis (1905, C. P. van Genk). Toestand 1981.

Zuivelstraat, toestand 1982 na de verbouwing waartegen Heemschut zich vergeefs verzette. De vervanging van deze karakteristieke winkelpui, waarbij ook het aardig gedetailleerde balkonhekje verdween, betekent een grote verarming van deze straathoek.

Blok van 16 witgepleisterde panden met paleisachtige opzet: uitspringende middenrisaliet en 'hoekpaviljoens'. Belangrijk voorbeeld van negentiende-eeuwse stadsuitleg. Stationsstraat, gebouwd 1879.

